

I. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ

1. Предмет і концептуальні засади курсу
2. Концептуальні підходи до змісту громадянської освіти
3. Місце і роль громадянської освіти в системі освіти України
4. Психолого-педагогічні і філософські засади курсу

Очікувані результати:

- ◆ знати предмет і концептуальні засади змісту громадянської освіти;
- ◆ розуміти мету й завдання громадянської освіти;
- ◆ використовувати загальнопедагогічні, наукові та спеціальні принципи викладання громадянської освіти;
- ◆ аналізувати місце і роль громадянської освіти в освітньому просторі України;
- ◆ характеризувати провідні освітні складові громадянської освіти в Україні;
- ◆ давати оцінку моделей громадянської освіти, що існують;
- ◆ створити свій варіант програми курсу «Громадянська освіта».

1. Предмет і концептуальні засади курсу

Розвиток сучасного суспільства неможливий без високоінтелектуальної і глибоко духовної людини, яка відповідає вимогам демократичного суспільства. Формуванню саме такої особистості сприятиме громадянська освіта, зміст і структура якої відображають сучасні тенденції розвитку суспільствознавчих наук.

Концептуальні засади сучасної освіти передбачають гуманітаризацію школи на всіх її рівнях. Головну роль у цьому процесі повинні відіграти нові світоглядні дисципліни. Громадянська освіта покликана сприяти вихованню особистості, якій властиві демократична, громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між ідеями свободи та правами людини, готовність до компетентної участі в житті суспільства. Цей курс є інтегрованим, що вигідно вирізняє його з-поміж інших суспільствознавчих дисциплін, і має за мету формування особистісних якостей та ціннісних орієнтацій, притаманних громадянину демократичного суспільства. Сучасна демократія вимагає від особи політичної активності та усвідомлення своєї ролі і значення в житті суспільства, а також дій відповідно до власних переконань і цінностей. Саме громадянська освіта має забезпечити й реалізувати ці світоглядні завдання.

Отже, *громадянська освіта* – це освіта, спрямована на формування знань, умінь, навичок і громадянських компетенцій, потрібних для життя в демократичній державі. Громадянин має права, може захистити їх, знає, як працюють соціальні інститути держави. Громадянська освіта – це також «соціалізація» індивідів та політична «соціалізація», це сукупність процесів становлення політичної та громадянської свідомості й поведінки особистості, прийняття та виконання політичних ролей, виявлення активності в них, формування громадянської культури. Освічене громадянство із розвиненим почуттям власної гідності, яке знає свої права та обов'язки і вміє їх дотримуватися, є фундаментальною засадою встановлення демократичного й заможного суспільства. Високий рівень громадянської соціалізації індивідів є передумовою поступу в розвитку суспільних відносин та запорукою їхньої стабільності.

Поміркуйте, які знання та вміння повинна мати людина, щоб вважати себе справжнім громадянином.

Громадянська освіта виховує активного громадянина своєї держави, людину національно свідому, яка поєднує в собі здобутки національної культури із загальнолюдськими. Щоб забезпечити таку мету громадянського виховання, школа має готувати підростаюче покоління до життя в громадянському суспільстві. Шкільні предмети гуманітарного циклу, такі як українська мова та література, історія, географія України, музика, образотворче мистецтво, недостатньо відображають проблеми громадянського навчання й виховання, сучасний рівень громадянської освіти, новий її зміст із пріоритетом загальнолюдських цінностей, що ґрунтується на національній основі. І тому реалізація завдань громадянської освіти потребує введення нових дисциплін і створення нового покоління підручників та навчально-методичних посібників із них. Забезпечити цілісний зміст громадянської освіти можуть такі курси середньої школи: «Права людини», «Основи правознавства», «Основи політології», «Основи економічних знань», «Соціологія» та «Громадянська освіта» як завершальний предмет суспільствознавчого циклу.

Чи можливе виховання громадянина у процесі викладання предметів природничо-математичного циклу?

Реалізація концепції громадянської освіти може бути ефективною лише за умов створення широкого культурного контексту причетності всього суспільства до утвердження демократії, надання вихованцям прикладів ефективною громадянської дії, тому до справи громадянської освіти доцільно залучити широкі кола населення, громадські організації, родини, засоби масової інформації.

Концептуальні засади громадянської освіти сформульовано й задекларовано в Концепції громадянської освіти в Україні, над якою працював авторський колектив у складі науковців Українського інноваційного центру гуманітарної освіти АПН України під керівництвом І. Г. Тараненко. Її розроблено в межах широко-масштабного проекту «Освіта для демократії в Україні»,

який є частиною Трансатлантичної програми підтримки громадянського суспільства, що її фінансують уряди США і країн Європейського Союзу. Концепція визначила актуальність громадянської освіти в Україні, її мету і завдання, основні принципи, зміст, форми й методи, а також шляхи реалізації.

Актуальність громадянської освіти в Україні зумовлена процесами демократизації, трансформації та глобалізації, що розгорнулися у світі на зламі ХХІ ст. Сучасне постіндустріальне суспільство потребує відповідної форми політичної організації, яка забезпечувала б умови для розкриття творчих можливостей людини та потенціалу нових технологій, що реально здійснити лише у вільному, демократичному суспільстві, яке сповідує тріаду «вільна людина – розвинене громадянське суспільство – сильна держава». Виходячи з Концепції, основою демократичного ладу є людина, яка спроможна розкрити його потенціал і для якої демократія є природним середовищем задоволення особистих і суспільних інтересів. Саме за демократії розквітає громадянське суспільство – сфера самовияву вільних індивідів та їхніх добровільних асоціацій, для якої властиві горизонтальні несанкціоновані державою зв'язки між громадянами, що мають справді колективний характер. Сучасна демократія вимагає від особи не лише політичної активності, а й усвідомлення нею власної ролі і значення в житті суспільства та дії відповідно до власних переконань і цінностей.

Україна вже впродовж тривалого часу переживає суперечливі й складні трансформаційні процеси, намагаючись звільнитися від спадщини тоталітаризму в економіці, політиці та національній самосвідомості. У процесі демократизації наша країна пододала певний шлях і нині перебуває на етапі становлення політичних інститутів демократії. Проте конституційне закріплення основних інститутів і принципів демократії – лише один із кроків до демократизації. Україні вкрай необхідна консолідація демократії та зразків поведінки, властивих для демократичної політичної культури, подальше формування та вдосконалення різних демократичних структур, звання людей до життя в демократичному суспільстві.

Однак на заваді стає спадщина тоталітаризму. Для політичного, та й громадського життя України досі характерні: войовнича політична непримиренність, чорно-біле бачення світу, звичка поділяти людей на «своїх» та «ворогів», нетолерантність, нездатність до діалогу, зневага до прав людини, вимоги одностайності з питань, що за своєю сутністю потребують плюралістичного підходу (форми власності, пріоритети державної політики, духовно-ціннісні вподобання). Про нерозвиненість демократичної культури в нашій країні свідчать пригніченість громадянської гідності, зневага людей у власній спроможності змінити щонебудь у суспільному житті, схильність до протиставлення законслухняності й критичного ставлення до державної влади. І досі поширене спотворене розуміння громадянської свободи як права не дотримуватися законів, якщо вони когось не влаштовують або комусь особисто здаються недемократичними.

З огляду на сказане вище значення громадянської освіти об'єктивно зростає. Громадянська освіта – це

вимога часу, тому розвиток та вдосконалення її системи є актуальним завданням для всіх демократичних країн. В умовах посткомуністичної трансформації розвиток системи громадянської освіти є важливою складовою перехідного процесу до стабільної демократичної системи. Хоча від часу проголошення незалежності процес становлення громадянської культури в Україні минув кілька важливих етапів – багатопартійність, конкурентні вибори, розвиток мережі недержавних організацій та добровільних асоціацій громадян, – сучасна система освіти слабко зорієнтована на формування в молоді демократичних цінностей, виховання громадянина демократичної держави. Навчально-виховний процес недостатньо спрямований на формування демократичного світогляду. Серйозною перешкодою на шляху громадянської освіти та виховання є розрив між теоретичними знаннями та повсякденною соціальною практикою.

У Радянському Союзі місце громадянської освіти посідає навчальний курс «Суспільствознавство». Яку мету, на вашу думку, він мав?

Громадянська освіта є важливим компонентом демократичних перетворень тому, що звертається до проблем побудови системи, яка встановлює єдині «правила гри» для організацій та індивідів. Громадяни перехідних суспільств повинні вміти оцінювати конкурентні пропозиції політиків – представників різних ідеологій. Школа як осередок громадянської освіти має сприяти розвитку демократичної політичної культури, формуванню громадянської компетентності, політико-правових знань, політичних умінь, гідності та відповідальності молодого покоління, усвідомленню й визнанню ними демократичних принципів життя та пріоритету прав людини. Отже, розбудова сучасної системи громадянської освіти набуває надзвичайної актуальності, що згідно з Конституцією зумовлена такими реаліями політичного життя України:

- ◆ спонтанністю, неузгодженістю та безсистемністю зусиль, спрямованих на демократизацію суспільного життя;
- ◆ небезпечно низьким рівнем суспільного прийняття демократичного ладу та довіри до нього;
- ◆ недемократичністю відносин між державою та суспільством і державою та особою.

Поміркуйте, чи згадані реалії справді породжені «громадянською неосвіченістю» громадян.

Деякі положення Концепції вже реалізовані й потребують переосмислення та оновлення. Події останніх років в політичному та суспільному житті України, зокрема вибори президента 2004 р. та вибори до Верховної Ради 2006 та 2007 рр. продемонстрували результати громадянської освіченості в дії.

Наступним компонентом Концепції є визначення мети та завдань громадянської освіти.

Мета громадянської освіти – сформувати особистість, який притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовність до компетентної участі в житті суспільства.

Завдання громадянської освіти:

- ◆ надати молодому поколінню знання про світові демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні;

- ◆ сформувавши мотивацію та основні вміння, необхідні для відповідальної участі в громадсько-політичних процесах, критично-конструктивне ставлення молоді до життя суспільства;
- ◆ сприяти становленню активної позиції громадян щодо реалізації ідеалів і цінностей демократії в Україні;
- ◆ створити умови для набуття учнями досвіду громадянських дій, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії.

Громадянська освіта ґрунтується на тих загальнопедагогічних і дидактичних принципах, що й освіта загалом, однак найбільш значущими для неї на нинішньому етапі є:

- ◆ *принцип гуманізму* – пріоритетність ідеї прав і свобод людини і творчий розвиток; виховання людської гідності, поваги до приватності, розуміння значущості особистісної автономності, співвіднесення освітніх вимог із можливостями та природними задатками особистості;
- ◆ *принцип демократичності* – виховання духу соціальної солідарності, справедливості; вміння конструктивно взаємодіяти із суспільством і брати участь у прийнятті рішень; передбачає діалогічний характер освіти, суб'єктно-суб'єктні відносини між педагогами та учнями, атмосферу взаємоповаги й довіри в шкільному колективі, учнівське самоврядування, відкритість і зв'язок школи з іншими учасниками процесу соціалізації (сім'єю, дитячими й молодіжними громадськими організаціями, ЗМІ, церквою тощо);
- ◆ *принцип зв'язку із практичною діяльністю* – пріоритетність для системи громадянської освіти навчання й виховання умінь і дій; зорієнтованість учнів на навички соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різні ситуації, передусім у своєму життєвому середовищі, самостійно приймати відповідальні рішення і діяти у правовому полі;
- ◆ *принцип зорієнтованості на позитивні соціальні дії* – спрямованість громадянської освіти на соціальні очікування учнів; набуття позитивного досвіду соціальних дій; формування позитивного іміджу компетентної громадянськості;
- ◆ *принцип наступності і неперервності* – поетапне, відповідно до вікових особливостей, розширення інформаційного, виховного, інструментального (практичного) обсягу системи освіти для демократії, що бере початок у дошкільному вихованні, охоплює всі етапи середньої, вищої, професійної освіти, а також освіту для дорослих; виховання потреби набувати навичок громадянськості протягом усього життя;
- ◆ *принцип міждисциплінарності* – навчання і виховання громадянськості у процесі опанування різних навчальних дисциплін; узгодження змісту навчальних програм із метою та завданнями громадянської освіти;
- ◆ *принцип культуровідповідності* – врахування в змісті громадянської освіти етнонаціонального, регіонального культурного і звичаєвого контексту; зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою,

участь у спільних із нею соціальних, культурних, природоохоронних акціях;

- ◆ *принцип полікультурності* – наповненість громадянської освіти ідеєю універсальності прав людини, а також ідеєю етнокультурного розмаїття доквілля, України, Європи, світу, правової рівності національних культур; виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності, поваги до представників інших культур, передусім у життєвому середовищі учнів; практична реалізація прав українців та представників інших етнічних спільнот на розвиток і збереження своєї мови, культурної самобутності в контексті формування української політичної нації;
- ◆ *принцип плюралізму* – виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної й расової багатоманітності, толерантного ставлення до різних світоглядних і політичних доктрин, релігійних переконань, до діяльності в школі різних молодіжних громадських організацій; уникання екстремістських поглядів і поведінки в житті шкільного колективу, виховання розуміння, що будь-який політичний екстремізм є неприйнятним;
- ◆ *принцип поповнення соціального капіталу* – ґрунтується на засадах довіри й терпимості індивідів, їхній здатності спрямовувати свої дії на спільне благо;
- ◆ *принцип відкритості* – вироблення антидогматичного мислення, що полягає в здатності неупереджено сприймати будь-яку нову інформацію та з розумінням ставитись до різних поглядів і цінностей, що репрезентують різні світогляди й культури;
- ◆ *принцип поєднання локального і глобального* – взаємозв'язок родового та етнічного, національного й загальнолюдського, індивідуального й суспільного;
- ◆ *принцип розвитку особистісних компетенцій* – формування знань, умінь, навичок, переконань, установок, мотивів, ціннісних орієнтацій та інших особистісних характеристик; розвиток критичного і творчого мислення особистості.

Зобразьте зазначені принципи за допомогою знаків-символів.

2. Концептуальні підходи до змісту громадянсь-кої освіти

Реалізацію мети, завдань і принципів громадянської освіти покладено в основу її змісту. *Зміст громадянської освіти* як головний засіб цілеспрямованого навчання має будуватися на провідних ідеях демократичного суспільства. Це система інтегрованого знання, оволодіння яким створює умови для формування та розвитку демократичних цінностей і громадянських умінь особистості, становленню яких у громадянській освіті надається більше значення, ніж засвоєнню власне професійних знань та умінь.

Визначаючи зміст громадянської освіти, потрібно дотримуватися таких підходів:

- ◆ *особистісно-зорієнтованого*, за якого центром навчально-виховного процесу є інтереси особи. Центральною ідеєю громадянської освіти при цьому стає поняття невідчужуваних прав людини,

а її зміст спрямовується на виховання громадянина демократичного суспільства, патріота України, який прагне до вільного вибору, будує свою діяльність на визнанні абсолютної цінності прав людини. Особистісно-зорієнтований підхід при формуванні змісту громадянської освіти передбачає врахування вікових особливостей аудиторії, розроблення змісту кожного конкретного етапу навчання за віковою вертикаллю у взаємопов'язаному контексті всього навчального змісту;

- ◆ *діяльнісного*, який визначає спрямування змісту громадянської освіти на розвиток уявлень і вмінь, що забезпечують успішність соціальної активності особистості. Цей підхід реалізується через створення навчальних ситуацій, у яких засвоєні громадянські цінності апробуються на практиці; викладення глобальних проблем через локальні на основі позитивного досвіду участі в окремих громадянських акціях, проєктах тощо;
- ◆ *конкретно-історичного*, що передбачає розгляд навчального змісту загалом, як історичної категорії, своєрідної моделі конкретних вимог суспільства щодо підготовки молоді до життя та діяльності в ньому на певному етапі його розвитку. Конкретно-історичний підхід зорієнтовує зміст громадянської освіти на розв'язання завдань, найактуальніших для сучасного етапу розвитку українського суспільства.

Зміст громадянської освіти має спрямовуватися на досягнення цілей навчання і виховання, а її успішність потрібно оцінювати не стільки за обсягом отриманих знань і умінь, скільки за результативністю їх трансформування у світоглядні пріоритети й ціннісні установки, формування громадянської культури та практичних компетенцій особистості.

Визначте критерій виокремлення підходів до змісту громадянської освіти.

Громадянська освіта може розглядатися як:

- ◆ комплекс інтегрованого знання (зміст);
- ◆ процес розвитку та поширення цього знання як необхідного компонента громадянського суспільства;
- ◆ комплекс інтегрованого знання.

Громадянська освіта є складною динамічною системою, яка поєднує:

- ◆ громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;
- ◆ громадянські вміння та досвід участі в соціально-політичному житті суспільства і практичного застосування знань;
- ◆ громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянинові демократичного суспільства.

Громадянська освіта є одним із головних засобів формування громадянської культури. За сучасної геополітичної ситуації громадянська культура особистості має формуватися не лише на основі національної культури і національних цінностей, а й з урахуванням загальноцивілізаційної спадщини людства, плюралізму

віросповідань, систем ідей, а також прагнення до універсалізації загальних правил і цінностей. Складовими громадянської культури є громадянська освіченість, компетентність, досвід громадянської участі та громадянська зрілість особистості, що визначається духовно-моральними якостями, ціннісними орієнтаціями та світоглядно-психологічними характеристиками особи.

Зміст громадянської освіти охоплює такі *знання*:

- ◆ *культурологічні*, ядром яких у системі освіти для демократії є культура міжлюдських стосунків (оволодіння культурними надбаннями своєї нації відбувається водночас із вихованням доброзичливого й зацікавленого ставлення до культур інших народів, етнічних спільнот, які становлять культурне розмаїття регіону, України, Європи, світу);
- ◆ *філософські та аксіологічні* – про громадянські, демократичні, загальнолюдські, національні цінності;
- ◆ *політичні* – про демократичні принципи функціонування політичної системи і влади та їх особливості в Україні, процедури та механізми формування і функціонування державних структур, порядок реалізації їхніх повноважень, апелювання до них, основи конституційного ладу України, особливості взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування та їхню відповідальність перед громадянами;
- ◆ *правові* – про право та його роль у суспільстві, Конституцію як Основний Закон, порядок формування, діяльності та взаємодії державних органів з органами місцевого самоврядування; права людини, механізми їх захисту, обов'язки і відповідальність, національні та міжнародні нормативні акти, присвячені цій проблемі;
- ◆ *економічні* – про сутність ринкових відносин як елемента демократії, основні економічні принципи, системи – фінансові, соціального забезпечення та соціального захисту, соціально-економічні аспекти екологічної проблеми, питання розвитку та екологічної безпеки;
- ◆ *соціально-психологічні* – про психологічну природу та сутність владно-нідвладних відносин, мотивацію соціальної поведінки особистості, психологічні особливості інформаційного впливу на свідомість виборців, способи розв'язання конфліктних ситуацій, ефективні форми комунікативної взаємодії.

Подайте систему громадянських знань у вигляді ілюстрованої схеми.

Усі поняття, що входять до змісту громадянської освіти, розглядаються як робочі, потрібні для оволодіння конкретними діями. Одним із першочергових завдань, поставлених перед системою громадянської освіти, є забезпечення мінімальної функціональної громадянської освіченості особи. Тому зміст освіти має спрямовуватися на здобуття досвіду громадянських дій і переживань, основних *громадянських умінь*, а саме:

- ◆ реалізовувати право на участь у виборах та інших формах прямої демократії;
- ◆ обстоювати свої права, беручи участь у діяльності об'єднань громадян та громадянських акціях, взаємодіючи з державними органами та органами місцевого самоврядування; апелюючи до суду, правоохоронних та правозахисних організацій;

- ♦ орієнтуватися в умовах вільного ринку; обстоювати свої права як споживача і платника податків;
- ♦ використовувати типові прийоми та методи розв'язання проблемних ситуацій;
- ♦ диференціювати емоційні та раціональні компоненти власного вибору;
- ♦ критично сприймати інформацію, самостійно її аналізувати;
- ♦ комунікативні уміння.

Зміст громадянської освіти має бути зорієнтованим не лише на розвиток понять із різних галузей наукового знання, а й на формування *емоційно-ціннісного компонента* громадянської культури особистості, що насамперед охоплює: усвідомлення абсолютної цінності прав людини, свободи особистості й себе як громадянина і патріота, людини, спроможної впливати на ситуацію в державі; почуття власної гідності, гуманізм, толерантність, плюралізм, здатність до компромісу; лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади, законслухняність; активну позицію щодо участі в демократичних перетвореннях; критичне сприйняття соціально-політичної інформації; розуміння можливості та цінності самостійного політичного вибору; готовність відповідати за власні рішення та їхні наслідки; усвідомлення взаємозалежності інтересів окремих людей і соціальних груп.

Оволодіння системою знань сприяє формуванню світоглядних орієнтацій особистості, виробленню власної філософії життєдіяльності, її самоідентифікації та самореалізації в кожній сфері суспільного життя.

3. Місце і роль громадянської освіти в системі освіти України

Сучасна українська педагогіка спирається на багату спадщину, кращі традиції у вихованні громадян. Останнім часом у нашій країні зроблено низку кроків щодо впровадження системи громадянської освіти: підготовлено пробні підручники, що нині перевіряються на практиці, у загальноосвітніх школах створено декілька експериментальних майданчиків, проводяться конференції та семінари, Академією педагогічних наук України розроблено проект Концепції громадянського виховання. Питання громадянської освіти знайшли відображення у проекті концепції дванадцятирічної освіти. Незважаючи на відмінність підходів, методик і масштабу національних систем громадянської освіти, єдиною залишається їхня мета – громадянин, який цінує ідеали свободи, демократичні цінності та права людини і готовий їх обстоювати.

Які посібники з громадянської освіти використовуються в навчальному процесі сучасних українських шкіл?

Першою формою реалізації громадянської освіти є *впровадження спеціальних навчальних курсів*. Найдоцільпішим є введення такого курсу в старших класах. Впровадження його саме в старшому шкільному віці має суттєві переваги. Передусім можна спиратися на ті громадянсько-навчальні знання та навички, що їх учні отримали раніше, під час вивчення громадянсько-навчальних «модулів» з інших предметів. У цьому випадку курс зможе відіграти узагальнювальну роль. Крім того, впровадження зазначеного предмета в старшій школі

відповідає віковим особливостям учнів. При його викладанні потрібно якнайповніше врахувати наявні в учнів громадянсько-навчальні знання. Визначаючи зміст курсу, слід зважати на профіль навчання, але громадянська освіта має бути складовою навчання в класах будь-якої спеціалізації. Це має бути інтегрований курс, своєрідний підсумковий тренінг із демократії на порозі самостійного життя молодого громадянина.

Другим напрямом є *введення змісту громадянської освіти до інших шкільних предметів*. Найбільші можливості для цього надають такі предмети іваріативної частини навчального плану, як історія України, всесвітня історія, основи правознавства, українська та зарубіжна література.

Окремі елементи змісту громадянської освіти доцільно запровадити у процесі опанування іноземної мови, географії тощо. Можливості надають також курси варіативної частини – «Права людини», «Людина і світ», «Основи економіки», «Ознайомлення з навколишнім світом» та ін. Вивчаючи ці предмети, учні отримують безпосередні знання про теоретичні засади демократії, історичний досвід і життя сучасних демократичних суспільств, політичну систему та конституційний устрій української держави, взаємозв'язок політичної й економічної систем, соціальну структуру та норми соціальної взаємодії, права людини і механізми їх захисту, тенденції поступу світового культурного процесу. Певні можливості розвитку громадянських чеснот, таких як саморозуміння, здатність робити вибір й відповідати за нього, формування комунікативних навичок і вмій конструктивно розв'язувати конфлікти, толерантність дають курси «Основи психології», «Психологія спілкування», соціально-психологічні тренінги тощо. Предмети соціально-гуманітарного циклу формують базовий комплекс громадянських умій і навичок, систему демократичних пріоритетів і цінностей особистості.

Передання знань та інформації, що сприяє утвердженню гуманістичних, громадянських цінностей, може здійснюватися під час навчання негуманітарних дисциплін (природничо-математичного циклу, технологій тощо), що розкривають цілісність світу, взаємозв'язок людини з природою, відповідальність за збереження екології та життя на планеті, сприяють розвитку критичного мислення та аналізу.

Упровадження змісту громадянської освіти в різні предмети може відбуватися зокрема шляхом розроблення блоків-модулів для кожного уроку, де можливе і планується застосування громадянсько-навчального змісту. Формами громадянської освіти можуть бути також освітні або навчально-виховні творчі програми: «Я – громадянин України», «Я і економіка», «Особистість», «Лідер», «Я і моя сім'я», «Я – людина» тощо.

Навчання громадянськості, виховання громадянина не слід обмежувати тільки навчальними курсами, спеціалізованими дисциплінами або сумою окремих гуманітарних предметів і тем. Важлива роль відводиться організації *позакласної та позашкільної виховної роботи*, яка сприяє розвитку громадянських якостей та умій. Це є третім напрямом реалізації громадянської освіти.

Демократичні та громадянські цінності діти засвоюють, беручи участь у повсякденному житті

школи, спільноти, громади. При цьому школа може виступати *як модель світу дорослих*, що є четвертим напрямом впровадження громадянської освіти. Практичною школою демократії для учнів має стати учнівське самоврядування. Воно формує навички проведення передвиборчих кампаній, участі у виборах, створення й реалізації власної політичної програми, апелювання до владних структур із метою захисту своїх прав, ефективної взаємодії з владою. Органи учнівського самоврядування повинні ініціювати розроблення кодексу поведінки учня, його демократичне обговорення і подальше чітке дотримання, здійснюючи у такий спосіб правовий тренінг учнів; вести пошук ефективних шляхів співпраці зі шкільною адміністрацією.

Який із запропонованих напрямів, на вашу думку, є пріоритетним?

Провідну роль у реалізації громадянської освіти відіграють освітньо-виховні заклади (формальної і неформальної освіти): дошкільні; загальноосвітні (I–III ступенів, гімназії, колежіуми, ліцеї, спеціалізовані школи); професійно-технічні; вищі I–IV рівнів акредитації (коледжи, технікуми, училища, інститути, університети); заклади післядипломної освіти та ін., позашкільні (центри, будинки, станції, установи, клуби, бібліотеки); заклади та установи культури, громадські (неурядові) організації. Причому на шкільні роки припадає ключовий період формування громадянської культури, громадянських цінностей, самоусвідомлення молоді людини, виховання національної свідомості. Важлива роль у розвитку громадянськості належить сімейному вихованню. Саме в сім'ї формуються базові цінності світогляду молодого громадянина демократичної держави. Впливають на становлення громадянської свідомості також політичні партії, громадські організації та асоціації (молодіжні, жіночі, правозахисні, екологічні тощо).

4. Психолого-педагогічні і філософські засади курсу

Начальний курс громадянської освіти визнає реальність прагматичного прагнення людей *захистити й посилити свою владу над обставинами*. Для формування характеру особистості важливо навчитися самоврядування в усіх змістовних лініях цього поняття: від самоврядування собою як особистістю, людиною, громадянином, до самоврядування в різноманітних соціальних об'єднаннях, адже криза сучасного індивіда пов'язана передусім зі складною взаємодією влади й особистості. А це, як відомо, породжує в нього почуття недовіри, самотності, невдоволеності собою, що виникає через необхідність коритися рішенням і подіям, які від нього не залежать.

Громадянська освіта розкриває *технології влади*, що визначають поведінку індивідів, підпорядковують їх тим чи іншим системам влади (панування). З іншого боку, як твердив Алексіс де Токвіль, завданням усього життя... є стати інформованим, активним та відповідальним громадянином – тобто «навчання свободи». Свобода передбачає, писав Ф. Хайек, щоб індивід мав змогу реалізовувати власні цілі. Індивідуальні рішення він зможе приймати завдяки чіткому визначенню в суспільстві прав приватної власності та сфер, у яких індивід самостійно розпоряджається своїми засобами.

Приватна власність встановлює гарантоване поле вільних дій індивіда. У правових інститутах приватної власності і права спадкування відображено свободу, без якої людина й суспільство деградує до первісного стану.

Як вважав А. Швейцер, хоча індивіди й мають служити суспільству, це не означає, що вони зобов'язані приносити себе йому в жертву. Інакше кажучи, люди не повинні дозволяти суспільству опікуватися собою в усьому. Індивідові не слід довіряти масовим ідеалам і стереотипам суспільства, які не завжди відповідають справжній гуманності.

Свобода, рівність, справедливість є тісно пов'язаними цінностями демократії і виступають системативними принципами конституцій демократичного типу. Кожна із зазначених цінностей передбачає іншу, вони співіснують у нерозривній єдності, взаємозабезпечуючи і водночас взаємообмежуючи одна одну.

Визначте суперечності між поняттями свободи, рівності, справедливості.

Громадянство – формально-юридичний статус особистості, який настає після досягнення людиною певного віку або внаслідок натуралізації, надається резолюцією офіційної установи і пов'язане з отриманням документа (за наявності необхідних формальних умов). Громадянська освіта розглядає ознаки громадянства у конституційній демократії і дає відповіді на такі запитання:

- ◆ як ми використовуємо своє громадянство?
- ◆ як ми вчимося бути справжніми громадянами?
- ◆ як ми здійснюємо свої громадянські права та обов'язки?
- ◆ що означає бути громадянином?

Іноді громадяни мають різні погляди щодо належної їм ролі. У вільному суспільстві ви можете самі вирішувати, як здійснювати свої права та обов'язки громадянина. Те, чого ви навчитеся із цього курсу та з інших джерел, допоможе вам ухвалювати самостійні рішення. Ваша поведінка як громадянина залежатиме як від ваших власних інтересів та здібностей, так і від здобутої культури громадянськості. Метою й головним завданням громадянської освіти є розвиток громадянськості, формування свідомого компетентного громадянина. Громадянськість – це громадянська компетентність.

Компетентний громадянин – це людина, яка відповідає суспільству, в якому живе, має належну освіту й досвід, щоб дати собі раду в ньому, бути здатною розв'язувати особисті та громадські проблеми, є повноправною й правомочною, відповідальною й небайдужою.

Громадянська компетентність як здатність людини до реалізації її прав та до відповідальності за них не існує від народження. Вона формується певними передумовами, політичною системою, власними зусиллями особистості та внаслідок здобуття нею громадянської освіти, яка передбачає: навчання жити за умов сучасної держави, бути громадянином демократичного суспільства, мати справу з владою, її органами та політичними інституціями, взаємодіяти з ними; формування навичок дотримання законів; набуття вміння не дозволяти владі порушувати права громадян, домагатися від неї реалізації їхніх правомірних потреб; поширення демократичних цінностей, принципів та правил суспільного життя.

Громадянську освіту називають «тренінгом з демократії», оскільки вона покликана:

- ◆ готувати особистість до компетентної і відповідальної участі в житті громади;
- ◆ допомагати зрозуміти такі засадничі поняття демократії, як свобода, рівність, справедливість, республіканізм, конституціоналізм тощо;
- ◆ виховувати свідоме ставлення до базових цінностей і принципів демократичної політичної системи;
- ◆ виробляти практичні навички – вміння спостерігати за політичними процесами, аналізувати й оцінювати їх, впливати на політиків і урядовців, мати й обстоювати власну позицію в суспільному житті.

Демократичні соціальні зміни в суспільстві можливі лише за умови, що громадяни мають знання, уміння й бажають їх здійснити. Такі знання, уміння, настанови й визначають громадянську компетентність. Роль громадянської освіти набагато зростає, коли в суспільстві панує некорисна й неефективна для нього влада, що потурає умовам, за яких людині не вигідно бути чесною й законослухняною.

Що вирізняє громадян держав конституційної демократії від громадян країн із диктаторським чи тоталітарним режимом?

У різні історичні часи в різних країнах громадянство має неоднакове значення. Тоталітарні держави й диктатури також декларують, що ними правлять громадяни. Однак роль громадянина в конституційній демократії засадничо відрізняється від ролі того, хто живе в умовах необмеженого чи самоправного правління. Якщо необмежені режими вимагають пасивної покори і непопулістської відданості, за конституційної демократії від громадянина очікують критичного і дійового членства в політичній громаді. У конституційних демократіях громадяни повинні дотримуватися розумної відданості й коритися законові, але не на підставі беззастережної поваги до державної влади. Жодний уряд не працює ідеально і без конфліктів, не вдається і ухвалювати закони, які всіх задовольняють і нікому не шкодять. Тому критичне ставлення до уряду може породити право або навіть обов'язок опиратися законам, які ви вважаєте несправедливими – рух за громадянські права є сучасним прикладом цього.

Без вільного потоку інформації демократичний уряд неможливий. Демократії є залежними від інформованих, конструктивних обговорень. Слушно сказано, що «політична інформація для демократичної політики є те саме, що й гроші для економіки: валютою громадянства». Поінформовані громадяни є, безперечно, кращими громадянами. Вони активніше братимуть участь у політиці, матимуть чіткі, стабільні погляди на події, більш здатні знайти зв'язок між власними інтересами та поглядами і діяльніше підтримуватимуть демократичні норми і громадянські свободи. Хороша демократична освіта надає можливість отримати потрібну інформацію для того, щоб бути активними на політичній арені.

Крім надання інформації, громадянська освіта підтримує **знання цінностей і принципів демократії**. Це знання фундаментальне, бо воно є базою для свідомої добровільної прихильності громадянина до демократичних норм, заходів і наслідків. Громадянин, який

розуміє основні догмати демократії, швидше усвідомить спільний, колективний інтерес, що інколи може суперечити його індивідуальним уподобанням чи домінувати над ними. Такий громадянин більш відданий справедливості й виявляє бажання дозволити іншим – навіть тим, із ким він рішуче не погоджується – висловити та реалізувати їхні власні інтереси.

Одне із завдань громадянської освіти – допомогти людям реалістичніше **зрозуміти сучасний світ**. Елементарне розуміння світу, в якому вони живуть, потребує ознайомлення з деякими базовими концепціями, зокрема з поняттями *національна держава, міжнародне співтовариство, світовий ринок, міжнародне право, права людини, міжнародні норми*. Крім того, громадяни мають знати основні конвенції та угоди, а також те, як національні та міжнародні урядові й неурядові організації впливають на їхнє життя.

Реалістичне бачення сучасного світу ґрунтується на розумінні «людини суспільної» як продукту еволюції, що доповнила потреби тварини досконалим розумом із подовженням пам'яті і програмою творчості. Розум втілюється у комунікативних знаках, техніці, релігії, науці, мистецтві, політиці. Проте біологічна природа людини залишилася й постійно виявляється в імпульсивних біологічних інстинктах:

- 1) *інстинкт самозбереження* виявляється в почуттях голоду та страху з бажанням бігти від загрози чи боротися з небезпекою;
- 2) *інстинкт продовження роду* людина реалізує в сім'ї (секс та любов до дітей);
- 3) *стадний інстинкт* виражений сукупністю потреб – почуттів стосовно інших людей (спілкуватися, самоутверджуватися, доганяти лідера, підкорятися й довіряти йому, належати до групи, співпереживати, допомагати, або навпаки – уникати неприємного й навіть знищувати ворога);
- 4) *«робочі» рефлексії* забезпечують будь-яку діяльність (допитливість, рефлексії цілі, свободи і потреба у відпочинку та грі).

Дії людини щодо інших людей визначаються ставленням до них (симпатією чи антипатією) й залежать від зворотних зв'язків із боку опонентів: антипатія посилюється до ворожості й ненависті, а симпатії переростають у дружбу й любов.

Кожна потреба людини має два протилежні вияви: егоїзм – альтруїзм, агресивність – толерантність, лідерство – підлегливість, жадібність – доброта, замкнутість – товариськість. Переважання одного з компонентів залежить від умов, типу особистості, її виховання й освіти. Однак протилежний компонент завжди «присутній» у підсвідомості і за зміни обставин готовий долучитися.

Чи існують потреби людей поза ролілезностями?

На щастя, поведінка людини визначається не тільки «тваринними» інстинктами, а й переконаннями (мораль, ідеологія, вірування) і громадськими почуттями. Ними свідомість перевіряє імпульсивні біологічні потреби. «Тваринну» природу людини, як намагався довести відомий український хірург і учений М. Амосов, можна змінити максимум наполовину. А в середньому ж – набагато менше. Цим і зумовлена необхідність реалістичнішого розуміння сучасної людини й сучасного світу.

Ξ Запитання і завдання Ξ

- ◆ Що є предметом вивчення громадянської освіти?
- ◆ Назвіть основні складові концепції громадянської освіти.
- ◆ З яких компонентів складається зміст громадянської освіти?
- ◆ Перерахуйте форми здійснення та впровадження громадянської освіти в Україні.
- ◆ Чи може сучасна людина обійтися без громадянської освіченості? Відповідь обґрунтуйте прикладами з власного досвіду.
- ◆ Якими моральними якостями та цінностями має бути наділений громадянин демократичної держави?
- ◆ Визначте чинники, що впливають на формування поведінки людини як біосоціальної істоти.

Список рекомендованої літератури

Дьюї Дж. Демократія і освіта. – Л.: Літопис, 2003. – 294 с.

Історія для громадянина: Метод. Посіб. для вчителів / В. Горбатенко, П. Вербицька, А. Ковтанюк – Л.: НВФ «Українські технології», 2003. – 136 с.

Концепція 12-річної середньої загальноосвітньої школи // Документи про школу. / Упоряд. Н. Мурашко. – К., 2004.

Концепція громадянської освіти // Громадянська освіта: Навч. посіб. для 9–11-х класів загальноосвітніх навч. закл. / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та ін. – К.: Генеза, 2002.

Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Інформаційний збірник МОН України. – 2000. – № 22.

Рябов С. Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства // Директор школи. – 1999. – № 45.

Сухомлинська О. Ідеї громадянськості і школа України // Шлях освіти. – 1999. – № 4.